

BEVEZETÉS

Aki a virágot szereti, rossz ember nem lehet – a szólás szerint. A Magyar Fűvész Könyv szerzői, Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály írták „Debreczenbenn, 1807-dik esztendőbenn Martzius 21-dikénn”, az Elöljáró beszédben: „Tálám nints is olyan ember, a’ ki ha meglát valamelly különös Fát, Fűvet, vagy Virágot, annak megnézésébenn valami gyönyörűségét ne találná, és ne kívánná tudni minek hívják azt? Sokaknak pedig mind a’ Férfji mind az Aszszonyi Nemből, különös vágyódások és természeti vonatattások vagyon erre az esméretre; abban gyönyörködnének mennél többet esmérhetnének.” Különös figyelmet kaptak mindig is a feltűnő virágokkal nyíló növények, népszerűek voltak szépségük és illatuk miatt. A virág a lélek tükre, Rapaics Raymund szerint a középkor áhítatot keresett benne. A lovagkor viszont játszi természetet, a reneszánsz florisztikai ritkaságot, a barokk pompát, a rokokó természetes virágcsokrokat, a biedermeier szerény vadvirágot, a polgári virágkultusz népiességet, kispolgáriságot, illetve természetességet. Magyarországon a 19. század első felében alakult ki a virágszimbolika és a szerelmi virágnyelv. A „művelt társalgók”-nak is elmaradhatatlan fejezete volt a virágnyelv. Mint Kassay Adolf írta 1852-ben Virágnyelv című könyvének előszavában: „a természet műve által tartatik fel a kölcsönös érintkezés, egy küldött virágszál, vagy papírra írt, vagy beszéd közben kiejtett virágnév felfedezendi szívünk titkait, s ez ártatlan, a virág általi társalgás kútfeje a legtisztább szerelemnek. Kinek megtagadná a sors az értekezhetési alkalmat kedvesével, annak bánatait némileg a virágnyelv szétoszlathatja.”

A növények tanulmányozása értékes kultúrtörténeti, néprajzi, élet-tani, és történelmi adatokat szolgáltat. A néphit mindig is rejtélyes hiedelmekkel átszőtt képet rajzolt a természetről. Az egyszerű ember mindent étellel telítettnek képzelt a világon, és természetesen a növények sem kivételek, az emberhez hasonlóan, van lelkük. A nárcisznak, a jácintnak megvolt a maga emberi sorsa, elvárásolt emberek gyanánt állottak a természeti környezetben. A növényi ornamentika, a stilizált virágelemekből álló díszítmény, különösen rózsával, szegfűvel,

tulipánnal, liliommal a népművészet egyik igen elterjedt, meghatározó eleme lett. Gondoljunk csak a tulipános ládára, a virágábrázolásokkal díszített szőttesekre, edényekre, a díszes, virágos alapmotívumokra a cifra szűrőkön, hímzéseken, fafaragásokon, vagy a virágos mennyezetfreskókra és a kapufélfákra.

„A' virág a' plánta' nemző részeinek házatskája, takarója, óltalma. A' virágnak részei: a' Bokréta, a' Pilisek, és a' Csésze” írták Diószegiék. A virágzat önálló virágok közös hajtáson való csoportosulása egy növényen. Lehet zárt (a hajtástengely virágban végződik) vagy nyílt (a hajtástengely nem virágban végződik). A virágok a növények vegetatív hajtásaitól eltérő hajtásrészletek, amelyek az ivaros (generatív) szaporodást szolgálják. A legrégebbi virágzati típus az összetett fürt (buga) lehetett, ilyen nyílik például a szőlőn. Ennek fokozatos megváltozásával jöhetett létre minden más virágzati típus: a füzér, barka, fürt, sátor, ernyő, gomb, tobozka, toboz, kunkor, kettősbog, buga és sátorozó buga.

Dísznövények

Az európai kertek kialakulására hosszú ideig a császári Róma díszkertjeinek sokasága volt nagy hatással. Az ókorban a meghódított tartományokból sok új növényt, fát, cserjét hoztak, melyek idővel átkerültek az Alpokon, sokat közülük a légiók telepítettek meg Galliában, sőt Pannóniában is. Századokon keresztül a római kertek növényei voltak az európai kolostorkertek, majd pedig a várkertek ékes és féltett növényei. Újabbakkal gazdagodtak Velence és Genova keleti hódításai és a kereszties hadjáratok révén. Az új növények valóságos áradata indult meg Amerika felfedezése után és a török háborúk idején. Később a gyarmatosítók hívták fel az óvilág tudósainak, kertészeinek figyelmét számos új növényre. Rengeteg újdonsággal frissítették fel a kertek, növényházak, lakások belsejét. A magyarországi kerti flóra fejlődésében talán a legfontosabb Lippay György esztergomi érsek pozsonyi kertje volt, ami a 17. század leghíresebb magyar kertje volt. Növényeit az érsek öccse három kötetes nagy munkában mutatta be (Lippay János: Posoni Kert. Nagyszombat, 1664–1667), munkája nemcsak a magyar kertészeti irodalom első műve, hanem az akkori hazai virágkultúra és az egykori magyar növénynevek forrásműve is.

A virágnevek

A növényvilágra vonatkozó szókészletünk hosszú évszázadok alatt jött létre, és folytonos változásokon ment át. Alapnyelvi eredetű ősi növényneveink mellé, az új földrajzi-növényzeti környezetben és a megváltozott gazdasági körülmények között, számos elnevezést már a vándorlás korszakában, idegen nyelvekből kölcsönöztünk. A honfoglalás előtti időkben, a kelet-európai sztyeppeövezet déli részén átvett csuvasos jellegű bolgár–török jövevényszavaink egy része már növénytermesztéssel kapcsolatos.

A honfoglalás korától jövevényszavak, idegen szavak, népetimológiai alakulatok gazdagították a növényekre vonatkozó szókincsünket, ám a legtekintélyesebb számban, a magyar nyelv külön életében keletkezett növénynevek sorában, a belső fejlődésű elnevezések vannak. Ezek valamilyen szóalkotási mód (összetétel, képzés, hasadás stb.) vagy jelentésváltozás eredményei. A névadás indítéka nem homályosult el a köztudatban, hiszen az elnevezések szemléletesek, kifejezők, legnagyobb részük szóképszerű, metaforikus. Hangutánzó vagy hangfestő szavak, szóhasadás eredményei, illetve hangátvetéssel, népetimológiával, elvonással (tapadással), tulajdonnév köznevesülésével, tiltó igealak főnevesülésével keletkeztek. Szintén magyar nyelvi fejlemény a metaforizációval létrejött tekintélyes számú elnevezés, melyek – noha mint összetételek váltak növénynevekké – botanikai terminusokként tulajdonképpen nem összetételek, csak morfológiai tekintetben. Az összetett virágnevek osztályozásakor az figyelhető meg, hogy a leggyakoribb összetételtípus az, amelyben az utótag a nemzetségnév, a melléknévi jelző pedig fajt jelöl. Ezek körülbelül meg is felelnek egyébként a tudományos nomenklatúra latin elnevezéseinek, jelzős fajneveinek.

Az etimológusnak arra kell választ találnia, hogy a melléknévi jelző mire utal, miért azt a jellegzetességet tartja a bizonyos jelölt növénynél fontosnak, kihangsúlyozandónak, milyen tulajdonság alapján nevezi meg a virágos növényt. Az antropomorf és zoomorf terminusok mellett lehet az összetett virágnevek előtagja mitikus lények neve (*angyalvirág*), évszakok nevei (*őszirózsa*, *tavaszi*, *téltemető*), de a tárgyi világ is jelen van (ruhadarabok elnevezései: *kesztyűvirág*, *papucsvirág*; élelmiszerek: *borvirág*, *vajvirág*; díszek, díszítésre használt anyagok: *bársonyrózsa*, *bojtvirág*, *gyöngyvirág*; eszközök nevei: *mécsvirág*, *korbácskaktusz*, *tölcsérvirág*; harci eszközök: *kardvirág*; anyagnevek: *tollbuga*, *aranyvirág*; természeti elemek: *lángvirág*, *tűzliliom*,

hóvirág; égitestek nevei: *naprózsa, holdviola, csillagfürt*). Morfológiai megkülönböztető jelző az *apró, kis, nagy, fehér, sárga* stb. Megkülönböztető ökológiai jelző például a *mezei, vízi, mocsári, tavaszi, erdei* stb. Az összetétel első tagja lehet igenévi jelzős terminus, lehet tárgy, időhatározó, helyhatározó, felhasználásra, érési, virágzási időre, származásra vagy termőhelyre vonatkozó, az utótaggal jelölt növény(rész) okozta hatásra utaló, tulajdonnév stb.

A tudományos, mesterséges névadás, a szakszavak létrehozása mellett továbbra is élő hagyomány a népi névadás, a spontán névalkotás. A nevet adó közösség a jelölt növény megjelenésére, színére, alakjára stb. utalva – a számára fontos tulajdonságokat szem előtt tartva – szigorú szabályok nélkül, néha pontatlan természetismerettel ugyan, de jó megfigyelőképességgel, szellemesen írja le a fajtákat. Számos típusuk különböztethető meg: egy részük a növény honosságára vagy élőhelyére (*perui kunkor, berekvirág, szobahárs, tarlóvirág*) utal. A növénynevekben előforduló színnevek elsősorban a virág színére (*bíborka, sárgaviola, aranytallér, fehér liliom*) utalnak, de lehet a név alapja a növény illata is (*büdöske, pézsmaboglár, nehézszagú pipitér, szagoslednek*). Gyakori típus, amikor a név a virágzási időt fejezi ki (*őszike, nyári hérics, délignyitó, pünkösdirózsa, estike*). Metaforikus elnevezések esetén a névadók ismerik a megnevezendő denotátum sokféleségét (méretét, színét, alakját), és ezek közül az egyiket, a legfontosabbat választják ki a megnevezéshez. Uthalhat a név a virág alakjára (*buzogányvirág, oroszlánszáj, csengettyűvirág, harangvirág, csillagvirág, denevérvirág*), a faji jelző a termő időre (*egyéves vadárvácska*), vagy más jellemző tulajdonságára (*bókoló amaránt, selyemmályva, bolyhosvirág, csokrosinda*). Lehet hangutánzó eredetű (*pipacs, pitypang*), személynévi eredetű (*bilbergia, begónia, magnólia, bromélia, lobélia*) vagy állatneves összetétel (*párducvirág, tigrisvirág, pókliliom*). Gyakorik a latinból átvett virágneveink (*krizantém, leander, mályva, levendula, rezeda*), illetve a más nyelvből származó jövevényszavak és tükörfordítások (*petúnia, vadárvácska, gamandor, gyopár, turbolya*).

Maga a *virág* szavunk az egyik igen korai nyelvemlékünkben, az első magyar nyelvű versben bukkant föl először 1300 körül: „Vilag vilaga *viragnac viraga*, keseruen kynzathul” (Ómagyar Mária Siralom). Ósmagyar kori szóhasadás eredménye: a ‘fény, ragyogás, világosság’ jelentésű *világ* szónak elkülönült változata. A *virágnak* régi értelmezése szerint még ‘nők virágja’, ‘asszonyi vérzése’, ‘ilyenfajta virágzása’

jelentése volt. Valószínűleg Calepinus szótárát követi a menstruáció-értelmezés: Juno „férfi nélkül szült fiút; Flóra mutatott neki egy virágot az ólenoszi [achaiai] mezőkön, amelynek érintésétől férfi nélkül is tüstént teherbe esett.” Mars hadisten született ilyen módon, aki éppen olyan rettenetes, mint a Plinius állításával jellemzett „aszsonyi vérzés”, amelytől eltompul a fegyver, megsavanyodik a must, kiég a gabona, megrozsdásodik a bronz, megvész az eb, elhull a virág. A szörnyű hadistent világra hozó Juno segítőtjét, az ólenoszi virágot Szenczi Molnár Albert így magyarázta: „annak gondolom, amit a nők a maguk virágjának szoktak mondani” (MA.). A virág tehát a menstruáció (mint hozzátéveszi, Plinius „az ilyenfajta virágzásról így ír”). Ma orvosi és jogi szakszó a defloráció, azaz a ‘virágtalanítás’. A 16. és a 17. században „az asszonyi állat szemérmes testének kapuhártyája”, Vénusznak „első ostromán” éppen úgy vérzéssel rontatott el, mint ahogy vérfolyással jelentkezett a menses. Mint 1604-ben a szótárban szerepel, defloro: „virágától megfosztom” (MA.).

A virág a szépség szimbóluma. A virágnevek gyakran váltak női keresztnevékké, mert valaha bókként jelentek meg azokban az időkben, amikor még egyelemű személynéveket kaptak az emberek. A régi személynévadásban a szolgálók inkább haszonnövények nevét kapták (*Som, Aranka, Bab, Mogyorós*), és elsősorban uralkodók, nemesi származású hölgyek kapták a hízelgő virágneveket. Szépségüket gyakran dicsérték egy-egy virághoz való hasonlítással, virágnéven szólítással: *Virág, Flóra, Ibolya, Boglárka, Hanga, Hajnalka, Írisz, Viola* (> *Violetta*), *Gyopár* (> *Gyopárka*), *Kamilla, Jácint, Jázmin, Nárcisz, Imola, Kamélia*, stb., vagy a kereszténység kultúrköréből a Mária tisztaságát és ártatlanságát jelképező *Liliom* (> *Lili*). A *Rózsa* névből származó változat a *Róza, Rozál, Rozália, Rozika*, idegen nyelvi *Rosalinda*. Balassi Bálintnál „Én drágalátos palotám | Jóillatú piros rózsám | Gyönyerő szép kis violám...” Lehet vezetéknev is virágnév, ismert például Rózsa Sándor, Virág Benedek, Szegfű Gyula, Aranka György. Ugyanakkor gyakori a fordított sorrend, azaz a virág nevét alkották női keresztnevékből, a virágnév köznevesült, például *Margitvirág, Hortenzia, Margaréta, Margó*.

Módszertani rész

A tárgyalt faj-, fajta-, és nemzetségneveket alfabetikus sorrendbe szedve közöljük. Valamennyi gyakran idézett forrás rövidített névvel szerepel, ezek föloldása a függelékben található. Az anyaggyűjtés-

ben, a nevek összeállításában, a taxonómiai besorolásban, valamint a növények, virágok növénytani jellemzőinek vizsgálatában a botanika magyar szakkönyvei, az idegen nyelvi megfelelők összeállításában és a leírásokban a legnagyobb segítséget az Encyclopedia of life, a legnagyobb biológiai adatbázis (EL.), az US Department of Agriculture kitűnő Taxonomy for Plants lapja (GRIN.), a Liber herbarum, the reference-guide to Herbal medicine (LH.) zömében megbízható anyaga, és a számos nyelven is hozzáférhető, többnyelvű Wikipédia enciklopédia (W.) jelentette. Jelen könyv névtani törzsanyaga elsősorban két botanikai szógyűjteményből (P., MNöv.) és nyelvünk tájszótárai-ból származik, kiegészítve néhány növényeket, virágokat tárgyaló mű szóanyagával.

A vizsgált köznévi szócsoport leírása szócikkekben történt, ezek tartalmazzák a címszóról föllelhető adatokat, úgymint az első felbukkanását a magyar írásbeliségben, és a név néhány további előfordulását. A magyarázó rész foglalkozik a szó eredetével, a névadási indítékkal, illetve idegen nyelvi megfelelőivel, és amennyiben a megfejtés szempontjából érdekes vagy tanulságos, az eddig felállított etimológiákkal.

A szócikk első helyén a *címszó* áll, a fejrészben a virágnév, növény-név olvasható vastagon, csupa nagybetűvel szedve, alatta a szakirodalomban ma érvényes *jelentése* a latin szaknyelvi binominális elnevezéssel. Ezután az *adatközlő rész* következik, ennek első, *szótörténeti* részében adatszerűen közöljük a címszó életútjának kezdetét a magyar nyelvben. A történeti szóanyag a nyelvemlékeken, szótári jellegű kiadványokon kívül korabeli herbáriumokból, orvosbotanikai művekből, gyógyszerészeti szakmunkákból adatolt. A szócikkek bevezető, adatközlő részét a népnyelvi, *nyelvjárási adatok* zárják le. A szótörténeti és a szóföldrajzi részben a betűhív közlésmód (az esetleges hibákra vonatkozó megjegyzésekkel) nem jelent föltétlenül paleográfiailag hű közlésmódot, de igyekeztünk a régi formát követni. A mellékjelek pontos visszaadására nem törekedhettünk. A *magyarázó rész* a címszóra vonatkozó tudnivalókat, a név származását, a névadás indítékát megvilágító *etimológiai magyarázatokat* tartalmazza. Módszeres vizsgálat alá kellett vonni egy-egy idegen vagy magyar elnevezés értelmezését és etimológiáját, szerkezeti fölépítését, gondot fordítva a szó történetére, a szóföldrajzra, az alakváltozatokra, az esetleges szinonimákra egyaránt. A névfejtésnél számos esetben a fajta egyik jellegzetessége (színe, alakja, stb.) és egyéb más tulajdonsága adhat fogódzót a né-

vadási szemlélet háttérének magyarázatához. *Jövevényszó* esetében az átadó-átvevő nyelvek viszonyára és esetleg az átvétel idejére és okára kellett fényt deríteni. Foglalkoztunk a magyar elnevezések átkerülésével idegen nyelvekbe is, az etimológiai bizonyító anyag kiválasztott példáinak esetleges jelentésváltozása szintén együtt szerepel a dőlt betűs nyelvi adatokkal. Hasonlóan jártunk el a *tükörfordítások*, *részfordítások*, illetve a közös eredetre visszavezethető idegen nyelvi párhuzamok esetében is. A tárgyalt virágos növények hasonneveit és társneveit terjedelmi okokból a teljesség igénye nélkül említjük. Aposztrófok között az adott növény tudományos neve illetve néhány esetben nyelvi párhuzamok találhatóak. Ha a fajtanév a tudományos megnevezés után szerepel, akkor a hivatalos formától eltérően e jelek között szerepel: » «.

A szócikk befejező részében a virágos növény rövid ismertetése kapott helyet. Először is honossága, későbbi elterjedése, kedvelt élőhelye, és egyéb hasznos botanikai tudnivalók szerepelnek róla. Elsősorban a nyílási idő és a virágok, a virágzat leírása, színük és illatuk kapott helyet. Egyes vadvirág fajok dísznövényé, kedvelt kerti virággá vagy szobanövényé válására is magyarázatot kerestünk. Némelyiknél foglalkoztunk a keresztezések eredményeivel, másoknál a történeti érdekességekkel és az esetleges gyógyhatásokkal, illetve a veszélyes, mérgező tulajdonságokkal is. Említjük még a legfontosabb ültetési, ápolási, szaporítási tudnivalókat, fagyérzékeny növények teletetési módszereit, a fény, víz és talaj iránti igényüket.